

Прегледни рад

Дејан Д. АНТИБ*

Филозофски факултет

Универзитет у Нишу

Департман за историју

ИЗГРАДЊА СУРДУЛИЧКЕ СПОМЕН-КОСТУРНИЦЕ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКЕ ШТАМПЕ 1922. ГОДИНЕ**

Апстракт: Одступањем српске војске према Албанији и Крфу, крајем 1915. године територију Краљевине Србије окупираше снаге Централних сила. У подели окупационог плена области југоисточне Србије припале су Краљевини Бугарској. Током трогодишње управе над освојеним областима бугарске окупационе трупе извршиле су небројена злодела. Мала варош Сурдулица постала је симбол страдања окупираног југа Србије у Великом рату. У њој су почињени масовни злочини над цивилним становништвом. По ослобођењу Србије 1918. године грађани ове вароши покренули су иницијативу за подизање Спомен-костурнице у којој би били похрањени посмртни остаци страдалих цивила. Предмет интересовања нашег рада јесте извештавање домаћих штампаних медија о постављању камена темеља за изградњу сурдуличке Спомен-костурнице 1922. године. Упоредо са тим анализирали смо и приказали детаље новинских написа о страдању цивилног становништва у Сурдулици током Великог рата (1915–1918) и судбини посмртних остатака бројних жртава.

Кључне речи: Сурдулица, Спомен-костурница, освећење, Први светски рат, бугарска окупација.

Повлачењем српске војске према Албанији и Крфу, крајем 1915. године територију Краљевине Србије окупираше су удружене немачке, аустроугарске и бугарске војне формације. У подели ратног плена области југоисточне Србије припале су Краљевини Бугарској. Своју окупациону зону Бугари су поделили у две Војноинспекцијске области – Мораву и Македонију. За софијску политичку елиту и поједине националне мислиоце оног времена овде се није радило о окупираним већ „ослобођеним областима“ или „западним

* Доцент, dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

** Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

бугарским крајевима“. Одбацивши сваку могућност повратка српске власти и обнове државе Србије на освојеним просторима, владајућа гарнитура из Софије започело је планско спровођење политике асимилације српског становништва и покушај његовог претварања у „западне Бугаре“ (Анђић 2020: 48).

Стратегија бугаризације била је конципирана тако да су се у првој фази окупационе трупе осим инструмента страха ослањале на интелектуалну елиту доведену по задатку у освојене „западне“ крајеве. Радило се о учитељима, свештеницима, лекарима, судијама, чиновницима пристиглим углавном из централне и источне Бугарске, који су по сили оружја преузели све важне полуге друштвеног и духовног живота међу српским становништвом. Како би им максимално олакшале посао, окупационе власти су локалном становништву забраниле коришћење српског језика, књига, имена, слова и других националних симбола попут шајкаче. Обраћање властима било је дозвољено искључиво на бугарском језику, као и богослужења у црквама, манастирима и разни други облици комуникације.¹

Овако замишљен процес асимилације није пружио позитивне резултате. Нове власти су се брзо суочиле са пасивним отпором Срба. Становништво окупираних области одбацило је промену националног имена и идентитета. У неприхватању промена истицала су се сви социјални слојеви, а нарочито најобразованији, што је подстакло окупатора да методама насиља и присиле оствари свој циљ. Започело се тада са спровођењем драконских казни и извршењем масовних злочина над цивилима. Прва на удару нашла се је српска интелектуална елита, свештеници, просветни радници, правници, трговци. Ликвидирани су недужни људи, интернирани су, тучени, одвођени у логоре, док су жене силоване и понижаване (Трајковић 1981: 45–60).

Варош Сурдулица је постала тада једно од највећих стратишта српског народа у Војноинспекцијској области Морава. Под изговором да ухапшене Србе из лесковачког, врањског, нишког, косовског и кумановског краја воде у интернацију најближим путем који је водио преко Сурдулице до Софије, окупаторски војници вршили су над њима масовне егзекуције. Бројне дубодолине и јаруге подно Варденика и Чемерника послужили су бугарским официрима и комитама као полигон за паљчку заробљених цивила и извршење најстравичнијих злодела (Хаџи-Васиљевић 1922: 71).

По окончању ратних сукоба о дешавањима у окупираној Сурдулици (1915–1918) брзо се прочуло на међународном плану. Захваљујући теренским истраживањима које су спровели швајцарски криминолог др Арчибалда Рајса, и амерички новинар Вилијам Драјтон европска јавност је упозната о зверствима почињеним од стране бугарских оружаних формација током ратних година.

1 Извештај међусавезничке комисије одређене да констатује све повреде Хашке конвенције и међународног права учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915–1918. године, Београд 1919.

Рајс је документовао да је током бугарске окупације Сурдулице на ширем подручју ове вароши, свирепим методама, убијено око 3.000 цивила. Амерички новинар Драјтон Сурдулицу је назвао „српском кланицом“ представивши резултате свог теренског рада који говоре да је над многим српским цивилима спровођена брутална физичка тортура након чега су жртве најчешће убијане хладним оружјем, а потом остављане несахрањене или полусахрањене (Трајковић 1981: 110, 116).

Да је Сурдулица била права касапница српског народа тврдио је и историчар Јован Хаџи-Васиљевић. Према његовим наводима у том месту су као последица бугарског терора животе губили многи старци, инвалиди, жене, деца, ратни заробљеници, болесници, официри, свештеници, професори, адвокати. На почетку су људи убијани из ватреног оружја, затим хладним оружјем, а касније кундацима и другим тешким оруђем. Злочине су најпре спроводили искусни и старији бугарски војници, потом млађи, а када је регуларна војска посустала у вршењу злодела, доведене су бугарске комите. Хаџи-Васиљевић износи податак да је у сурдуличком крају од 1915. до 1918. године ликвидирано више хиљада људи. (Хаџи-Васиљевић, 1922: 72–74) Ову тврдњу, осим страних истражитеља, поткрењује и истакнути просветни радник Сретен Динић који наводи да је само од јесени 1915. до избијања устанка у Топлици и Јабланици 1917. године у Сурдулици убијено близу 3.000 људи. Уколико узмемо у обзир чињеницу да је бугарска одмазда након гушења устанка по свом обиму и бруталности била још већа, онда би се број пострадалих цивила само могао удвостручити (Динић 1921: 62–63).

У извештајима са Париске мировне конференције (1919–1920) налази се податак да су бугарске окупационе снаге у Сурдулици свирепо умориле 6.000 Срба. Подаци који се чувају у Архиву Југославије међу документима фонда Министарства вера Краљевине СХС говоре да је број невиних пострадалих у сурдуличком крају од 1915. до 1918. године износио 8.000 душа (Ђорђевић 2016: 124). Упркос различитим статистичким подацима о броју убијених цивила, нема сумње да је ова варош била једно од највећих страстишта српског народа на окупираном српском југу током Великог рата.

ШТАМПА О ИЗГРАДЊИ СПОМЕН-КОСТУРНИЦЕ 1922. ГОДИНЕ И СТРАДАЊУ СРБА У СУРДУЛИЦИ

Убрзо после ослобођења Сурдулице, 6. октобра 1918. године², група Сурдуличана који су преживели страхоте рата покренула је иницијативу за подизање Спомен-костурнице у којој би били сахрањени посмртни остаци

2 Сурдулицу су 1918. године ослободиле јединице Дринске дивизије Прве армије српске војске. Више података о операцијама за ослобођење југа Србије види: (Велики рај Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватша и Словенаца: 1914–1918 і. књ. 29, 1918. година. Офанзива. Други период, Гоњење, Београд 1937).

жртва трогодишњег бугарског терора. Формиран је Одбор за подизање споменика мучки поубијаним Србима (1915–1918), који је радио како на ископавању костију и других остатака сурдуличких жртава, тако и на прикупљању финансијске помоћи широм Краљевине СХС за изградњу капеле. Првобитна замисао брзо је допуњена идејом да се у оквиру спомен обележја подигне и четвороразредна гимназија у славу пострадалих Срба, а ради обрзовања њихових потомака, што је државно руководство прихватило и помогло својим прилозима и субвенцијама. Припреме за почетак изградње Спомен комплекса привођене су крају током пролећа 1922. године, а камен темељац постављен је на Видовдан (Трајковић 1983: 161–163; Поповић 2016: 173–174). О том важном догађају за јужну Србију извештавали су локални, али и најтиражнији београдски дневни листови.

Тако су још уочи Видовдана, 27. јуна 1922. године новине *Време* текстом под насловом „Откривање споменика у Сурдулици“ информисале јавност да је Сурдулица после Теле-куле у Нишу највећа српска костурница, те да су они који су остали у животу након несрећних ратних догађаја сматрали за своју свету дужност да пострадалим Србима „мученицима народне слободе“ подигну споменик. По мишљењу редакције поменутог листа такав споменик ће служити и будућим поколењима Срба који неће крај њега само чинити свечани помен пострадалима него ће се из њиховог светлог примера напајати снагом за будуће велике животне борбе. Уз најаву да је 28. јуна 1922. године у Сурдулици планирана једна тужна али достојанствена свечаност, на којој ће министарски савет Краљевине СХС представљати неко од његових изасланика, новинар *Времена* износи опаску да би једном тако битном догађају по националну ствар требало да присуствују председник и сви чланови владе, али да је за господу министре изгледа тешко и заморно ићи чак до Сурдулице.³ За разлику од редакције листа *Време*, лист *Правда* 27. јуна 1922. године врло кратко извештава јавност да ће председник Народне скупштине Краљевине СХС Иван Рибар⁴ и секретар Радослав Агатоновић⁵ увече отпутовати у Сурдулицу како би сутрадан присуствовали подизању споменика јунацима палим за ослобођење и уједињење. Најављено је и да ће са њима из Београда кренути неколико народних посланика.⁶

Већ сутрадан лист *Полијтика* доноси опширан текст у којем пише да Сурдулица као једна мала питома варош која се налази на путу између Враћа и бугарске границе на Власини није ни слутила „дрне дане које ће

3 *Време*, бр. 185, од 27. 06. 1922, стр. 1.

4 Иван Рибар (Вукманић, код Карловца, 1881 – Загреб, 1968) доктор правних наука, хрватски и југословенски политичар из времена Аустроугарске, Краљевине СХС/Југославије и ФНР Југославије.

5 Радослав Агатоновић (Брус, 1869 – Београд, 1928) национални радник, професор историје и народни посланик у Краљевини Србији и Краљевини СХС.

6 *Правда*, бр. 172, од 27. 06. 1922, стр. 1.

дочекати и тужну славу која ће до века остати везана за њено име. Али дошли су Бугари...“ У овом тексту читаоцима су представљени делови документа и извештаја међусавезничке анкетне комисије чији су чланови одмах по ослобођењу обишли све крајеве у којима су вршени злочини од стране бугарског окупатора. У њима су изнети подаци да становници Сурдулице нису могли ни да преброје жртве које су поубијане у околини варошице, и да број пострадалих, према процени оних који су откопавали масовне гробнице, као што је она у Дубокој долини, износи од 3.000 до 10.000 убијених цивила. Истрагом чланова комисије утврђено је да су многе жртве затрпане пре него што су издахнуле, или да су убијане камењем у јамама. Изнето је и сазнање да је током бугарске окупације приступ Дубокој долини као једном од највећих стратегијских Срба у сурдуличком крају био строго забрањен. Ово место су на самом улазу у кланац обезбеђивали бугарски стражари са бајонетима на пушкама. Одмах по изласку Бугара из Дубоке долине, 1918. године чланови међусавезничке анкетне комисије наишли су у њој на бројне посмртне остатке разбацане у жбуњу.⁷

У вези са полагањем камена темеља за изградњу Спомен-костурнице *Полићика* је информисала јавност да су возом на јут 27. јуна увече отпутовали др Иван Рибар, председник Народне скупштине Краљевине СХС, лидер Демократске странке Љубомир Давидовић⁸, министри Марко Ђуричић, Никола Узуновић, Крста Милетић и Живојин Рафајловић као и двадесетак посланика. Према писању овог листа министар шума и рудинка у влади Краљевине СХС Живојин Рафајловић⁹ је 28. јуна боравио и у Лесковцу где су истог дана откривана два споменика жртвама бугарског терора. Један на Хисару, а други у Араповој Долини. Сви остали чланови делегације упутили су се директно на тужну видовданску свечаност у Сурдулици о којој је *Полићика* извештавала на следећи начин: „Данас преподне у Сурдулици ће се осветити темељ капеле и костурнице у којој ће лежати прикуљене кости бар оних мученика које Врла Река није одвукла са собом и које су могле бити нађене по урвинама око Сурдулице. И та језовита костурница остаће као вечити споменик бугарских зверстава, као неизбедиви документ дивљаштва једног народа. И проћи ће опет стотине година, а још ће се са језом као да се гази по лешевима ићи кроз Дубоку долину, Калифер, Занкову Ливаду,

7 *Полићика*, бр. 5091, од 28. 06. 1922, стр. 2.

8 Љубомир Давидовић (Влашка, код Младеновца, 1863 – Београд, 1940) српски и југословенски државник и политичар. Оснивач и председник Југословенске демократске странке (1919–1940).

9 Живојин Рафајловић (Мионица, 1871 – Београд, 1953) српски официр, политичар и национални радник и народни посланик. Министар народног здравља у кабинету Миленка Веснића био је 1920. године, док се на челу Министарства шума и рудника у коалиционој Пашићевој влади нашао 1922. године. Обављао је и функцију бана Вардарске бановине од 1940. до 1941. године.

Влашки Дол, Радичеву њиву, Романовачки поток, Дубраву, Јелашничку и Корбевачку реку од којих су Бугари начинили српску костурницу. Кроз три дуга, предуга месеца Сурдулица је била претворена у пакао. Није било ноћи да се кроз сурдулички кланац нису разлагали јауци и плотуни; није било јутра да нису освањивале нове могиле мученика. Досадило се чак и бугарским војницима да кољу и убијају, али се није било досадило њиховим старешинама да наређују све нова и нова мучења, убијања и клања и да доводе све нове и нове жртве... Три година је избезумљено становништво затварало уши да не чује писку оних које су Бугари масакрирали, крило очи да се не сретне са погледима оних којима нису могли дати ни спаса ни помоћи, а за које Бугари нису имали милости. Пет стотина година памтио је српски народ Косово и Видовдан; хиљаду година он неће моћи да заборави Сурдулицу. На Косову се сударила сила са силом, оружје је дигнуто против оружја. У Сурдулици су Бугари као на жртвеник свом Богу крволоштва доводили и убијали невино и голоруко српско становништво, не презајући да дигну своју целатску руку и на тешке рањенике, и на нејаку децу, и на слабе жене и на немоћне старце. Сурдулица – то је поприште вандализама којих би се застидели и афрички дивљаци; Сурдулица – то је вечита срамота бугарског народа¹⁰.

За новински лист *Време* Видовдан је био Дан мученика. Управо под тим именом насловна страна овог дневног листа 28. јуна 1922. године доносила је податке о народној погибији током Првог светског рата уз оцену да су бугарски злочини по окупираној Србији били небројени, али да нигде нису тако масовно вршени и да нигде нису били грознији него у Сурдулици. „Дубока долина, Калифер, Занкова Ливада, Влашки Дол, Радичева њива, Романовачки поток, Дубрава, Јелашница, Корбевачка река – све су то места пошкрпљена крвљу невиних мученика, свугде су биле расејане лобање и костури побијених стараца. жена, деце, свештеника, инвалида свих оних који пред навалом нису могли да напусте своја огњишта већ су верујући у човечност дочекали долазак освајача. Месецима су после кише спирале земљу, брзо набацану, преко лешева, и одасвуд су ницала поломљена ребра и голенице, размрскане лобање и испрскани кичмени пршљени. Сваки дан бугарске окупације доносио је нова убиства, свака поворка заробљених и интернираних која је прошла кроз Сурдулицу, била је поворка на смрт осуђених, сваки пуцањ који су преплашени Сурдуличани чули у долинама и брдима оглашавао је нове жртве. Само за прва три месеца окупације, само у околини Сурдулице, побијено је преко 2.000 Срба разнога пола и узраста. Убијано је прво из пушака. Када се видело да се тако и сувише троши муниција, наређено је да се жртве убијају ножевима и кундацима. После свакога таквог клања видели су се бугарски војници како перу ножеве у потоку“ писало је *Време*.¹¹

10 *Политика*, бр. 5091, од 28. 06. 1922, стр. 2.

11 *Време*, бр. 186, од 28. 06. 1922, стр. 1.

У истом броју овог листа као објашњење чији ће све посмртни остаци бити сахрањени у Спомен-костурници којој се на Видовдан 1922. године поставља камен темељац представљене су само неке од епизода српског страдања у сурдуличком крају током Великог рата. Испод поднаслова „40 мученика“ крио се је текст о четрдесет и три голобрада младића, припадника последње одбране, који су 14. октобра 1915. године кренули из Владициног Хана ка Сурдулици. Са белим торбицама преко рамена и сељачком одећом, уплашеног и унезвереног лица јер нису знали ни да рукују оружјем, ови младићи нису ни стигли у строј, када су их бугарске трупе заробиле у близини села Житорађа. Исте вечери одведени су у место Калифер надомак Сурдулице и сво четрдесет троје су свирепо убијени.

Текст са поднасловом „Чупање језика свештеницима“ говорио је о страдању групе лесковачких свештеника који су били приморани да уз највећа злостављања пешака стигну из Лесковца до Сурдулице. Преко река и потока бугарски војници су их јахали и тукли кундацима, да би им у Сурдулици на Никољдан 1915. године најпре ишчупали језике, а потом их ножевима искасипили. Међу страдалима је био и познати лесковачки прота Стева Комненовић.¹² Лист *Време* доноси и податак да је у Дубокој долини 7. децембра 1915. године поклано 86 Лесковчана, док је 12. јануара 1916. тамо страдало још 26 чиновника. Окупација је била дуга, а број жртава велики. Зато је према мишљењу редакције овог листа „Капела-костурница“ која се освећује требала да буде ошшти спомен на све поменуте и непоменуте невинне жртве „чији се расути костури још и данас проналазе и купе“ по околини Сурдулице.¹³

О Видовдану у Сурдулици 1922. године писао је и локални *Лесковачки њасник*. Под рубриком *Весџи* грађанство је обавештено да је на Видовдан (1922) у Сурдулици приређен помен мучки убијеним Србима од стране Бугара током окупације, и да је том приликом извршено освећење темеља спомен-зграде и костурнице. Осим података о званицама које су присуствовале постављању камена темеља, новинар *Лесковачког њасника* је саопштио да се сурдуличка костурница и гимназија подижу од добровољних прилога који се сакуњају још од ослобођења, и изнео податак да су међу приложницима и грађани Лесковца, Сотир, Милан и Влада К. Илић, индустријалци који су за спомен свог брата Благоја пострадали од бугарског терора у Сурдулици, приложили 10.000 динара.¹⁴

12 Стева Комненовић (Дубровник, 2. фебруар 1862 – Сурдулица, 19. новембар 1915) дубровачки Србин који је по завршетку гимназије на позив архимандрита Нићифора Дучића дошао у Београд и завршио Богословију. Године 1890. рукоположен је за свештеника. Службовао је у Лесковцу где је стекао велики углед и добио чин протојереја. По окупацији Лесковца 1915. године бугарске власти га одводе за Сурдулицу и свирепо убијају на Никољдан исте године.

13 *Време*, бр. 186, од 28. 06. 1922, стр. 1.

14 *Лесковачки њасник*, бр. 26, од 2.07.1922. стр 3.

Већ у наредном броју од 9. јула 1922. *Лесковачки ѿласник* доноси исцрпан извештај учитеља Војислава Т. Симоновића са видовданског дешавања у Сурдулици у којем пише да је од раног јутра 28. јуна велики број грађана пристигао да присуствује свечаном чину „када живи мученици ударају темеље згради над костима палих мученика“ која би требало да чува успомену на пострадале и показује новим нараштајима недела окупатора. Симоновић том приликом износи мишљење да су Народна скупштина и влада Краљевине СХС схватили значај подизања споменика, бол ожалошћених породица и претрпљену жртву југа јер су тога дана у Сурдулицу упутили високу државну делегацију са председником скупштине, појединим министрима и посланицима. Поред политичара ту се нашао и изасланица Кола српских сестара госпођа Тодоровић, као и представници лесковачке, врањске и нишке општине чији су најбољи грађани убијани у сурдуличким јаругама. Када је свечаност започела костурница је била опкољена масом света, свештенством, делегатима и мајкама, супругама и сестрама у црнини које су јецале за изгубљеним очевима, синовима, мужевима и браћом. У име Народне скупштине Краљевине СХС камен темељац је положио др Иван Рибар. После тога присутнима се обратио свештеник Сребрн Благојевић, а потом и сам др Рибар који је одржао патриотски говор стављајући акценат на неопходно јединство. Кратким беседама обратили су се и представници општине али су највише реакција и одобравања локалног становништва изазвале беседе посланика Радослава Агатоновића и попа Мите из Пирота. Агатоновић је у поздравном говору изговорио да је будуће братство са Бугарима могуће само уколико се покају за своје грехе и докажу да су се поправили, док се поп Мита који је успео да се „помрачином спасе“ од сигуног страдања за време рата Сурдуличанима захвалио на топлом пријему признајући им добротинства, претрпљену патњу и родољубље.¹⁵

И *Време* је 29. јуна дало краћи извештај са полагања камена темеља у Сурдулици. У њему је саопштено да је призор био тужан и потресан са пуно ожалошћеног света, да је др Рибар положио споменицу на пергаменту у темељ споменика и одржао сјајан патриотски говор. Још се наводи да су тога дана у Сурдулицу стигли телеграми патријарха Димитрија, епископа Варнаве, београдске општине и Удружења учитеља, и да су после подне гости обишли градилиште санаторијума који се зидао о трошку „Релиеф фонда“.¹⁶

Ипак, редакције два најчитанија београдска листа *Полиѿике* и *Времена* нису сакривале разочарење због слабог одзива највиших државних званичника и народних посланика да присуствују полагању камена темеља за Спомен-костурницу и зграду гимназије у Сурдулици. Сматрали су да је тужној свечаности у Сурдулици 28. јуна требало да присуствује већина чланова Министарског савета и много већи број народних посланика.

15 *Лесковачки ѿласник*, бр. 27, од 9.07.1922. стр 3.

16 *Време*, бр. 187, од 29. 06. 1922, стр. 3.

Посебну негативну реакцију изазвала је вест да се велики број народних посланика и државних представника пријавио да 1. јула 1922. године посети Загреб и тамошњу Трговачко-индустијску изложбу. Испровоцирана тим *Полићика* је писала да је код народа присутно чуђење јер су се посланици који су у минималном броју посетили тужне народне свечаности у Сурдулици и Лесковцу приликом укопа жртава, сада у великом броју пријавили за одлазак у Загреб, па је због тога организован и посебан воз и закључила: „То је свакако због тога што је код наших народних отаца више развијена мисао за трговину и спекулације, него ли мисао за патриотизам и ствари које немају везе са џепом“.¹⁷ Критикама се придружио и новински лист *Време* који на насловној страни од 29. јуна доносио карикатуру на којој је представљена Спомен-костурница и народ који јој се поклања, док је негде са стране приказан делегат владе како свештенику говори: „Сви министри нису могли доћи. Отишли су на Блед да се одморе. Доћи ће пре изборе“.¹⁸

Наредног дана исти дневни лист трећину своје насловне стране посвећује Сурдулици. У тексту „Костурница у Сурдулици – Видовдански помен над костима мученика“ *Време* подсећа да у Краљевини СХС постоји још једно поље засејано костима и наквашено крвљу. Оно се налази југозападно од Сурдулице, поред самог пута који води ка Владичином Хану и зове се Дубока долина. У њој су Бугари током трогодишње окупације убијали Србе из врањског, лесковачког и нишког краја са циљем да их истребе и постану господари Јужне Мораве. Према подацима овог листа у Сурдулици је за време окупације убијено преко 4.000 цивила. А одмах после одласка Бугара Сурдуличани су формирали Одбор за подизање спомен гимназије и спомен костурнице погинулима. Одбор је широм краљевине одаслао молбе за давање добровољних прилога и до јуна 1922. године сакупио је укупно 250.000 динара, али ће наставити прикупљање до неопходне суме од 600.000 динара.¹⁹

Кости и лобање страдалника сакупљане неколико година по околини Сурдулице смештене су биле у привремену костурницу са дрвеним крстом на врху. „Кад погнете главу пред ниским вратима, чини вам се да улазите у неку старинску катакомбу где се скупуљају гоњени хришћани. Две свећице горе, и ви приметите са ужасом два-три сандука пуна лобања, сувих ногу, отпалих прстију. Све то лежи набацано. Неколико жена у црнини прибрало се поред сандука, гледају у шуцле очи где више нема сјаја, у лобање где нема више осмеха и уцвељено наричу“ описивао је новинар *Времена* призор из једног краја Сурдулице тог 28. јуна 1922. године. На другом крају пак, народ се окупио око темеља будуће гимназије и костурнице у којој ће бити сахрањене сакупљене кости и лобање страдалника. Иако је Сурдулица мало

17 *Полићика*, бр. 5093, од 30. 06. 1922, стр. 2

18 *Време*, бр. 187, од 29. 06. 1922, стр. 1.

19 *Време*, бр. 188, од 30. 06. 1922, стр. 1.

место са раштрканим ниским кућама, тог Видовдана варош је била врло жива. Било је ту света из Београда, Лесковца, Ниша, Врања, Врањске бање. Дошли су министри, народни посланици, свештеници, породице пострадалих. После служења помена, др Иван Рибар је положио венац и у темељ будуће гимназије и спомен-костурнице спусти запечаћену боцу са пергаментом на којем је писало: „На Видову дне 1922. од рођења Христова положен је и освећен камен темељац за подизање споменика мучки погинулим Србима од крволочних Бугара у 1915-6-7-8. години. Овај се споменик диже добротворним приходима целе Југославије, за време владавине Њ. В. Краља Александра Карађорђевића а иницијативом друштва за подизање споменика горе поменутих мученицима основаног 1919. лета Господњег“.²⁰

После тужне свечаности за госте је приређен скроман ручак. Током ручка гостима је пришао један младић, син свештеника Јордана кога су Бугари заробили и повели на убијање заједно са оцем. Намеравали су да ликвидирају обојицу, али је момак полудео гледајући како ми Бугари ножем убијају оца. Од тог дана му се живот потпуно променио. Ка званицама га је довела једна жена како би замолила др Рибара и окупилене министре и посланике да се заузму за њега и обезбеде му лечење у санаторијуму. Оваквих случајева на југу Србије није било мало. Рат и страдања оставили су дубоке последице. Није ни чудо што је новинар *Времена* записао: „Најлакше нам је било у Сурдулици, кад смо само дисали ваздух и кад смо заборавили на све што смо чули“.²¹

Предвече је др Рибар са делегацијом владе и Народне скупштине кренуо из Сурдулице пут Владичиног Хана железницом за Београд. Судулички Одбор је и током наредне две године наставио да ради на прикупљању добровољних прилога, а Костурница је коначно завршена августа 1924. године (Трајковић, 1983: 166).

ЗАКЉУЧАК

Велики рат (1914–1918) је био један од најтежих периода у савременој историји српског народа. Србија је тада изгубила готово трећину свога становништва. Током четворогодишњег сукоба страдало се на фронту, и у окупираним крајевима земље који су у касну јесен 1915. године подељени између германских и бугарских снага. Бугарску окупацију југоисточне Србије током рата обележили су масовни злочини, тортуре, интернација, пљачка и насилна асимилација становништва. Према броју пострадалих од бугарског терора посебно се издвајала Сурдулица, као место у чијој су околини вршена свирепа убиства. По ослобођењу Србије 1918, грађани Сурдулице

20 *Време*, бр. 188, од 30. 06. 1922, стр. 1.

21 *Време*, бр. 188, од 30. 06. 1922, стр. 1.

су покренули иницијативу за подизање Спомен-костурнице и четвороразредне гимназије у славу пострадалих. Одбор за подизање Спомен-костурнице предано је прикупао добровољне прилоге па је тако на Видовдан 1922. године приређен помен и постављање камена темеља за изградњу планираног споменика. Том свечаном чину присуствовали су представници владе и Народне скупштине Краљевине СХС, а боцу са исписаним пергаментом у темељ Спомен-костурнице положио је др Иван Рибар.

Ова тужна видовданска свечаност била је предмет интересовања најтигражнијих београдских дневних листова *Политике*, *Правде* и *Времена*. Писао је о њој и локални недељник са југа Србије *Лесковачки власник*. Сви до једног листа су у новинским чланцима, говорећи о догађају 28. јуна 1922. године, доносили обиље информација и података о броју страдалих Срба у сурдуличким дубодолинама током Првог светског рата. Описиване су тужне судбине људи који су своје животе изгубили само зато што су били припадници српског народа. Побројана су највећа стратишта подно Чемерника и Варденика, представљани су неки од података из Извештаја међусавезничке анкетне комисије која је истраживала ратне злочине почињене од стране бугарских окупационих трупа, писано је о судбини посмртних остатака страдалника и о изградњи Спомен-костурнице.

Имајући све наведено у виду, можемо рећи да су извештавањем о постављању камена темеља за изградњу Спомен-костурнице у Сурдулици, редакције дневних листова чији су текстови овде аналитички представљени, испуниле су своју новинарску мисију јер су јавност, ма колико Сурдулица била далеко од престонице, информисале о једном важном националном догађају. Осим новинарске мисије оне су показале и снажан степен патриотизма и одговорности према сопственом народу, што се нарочито учавало у текстовима дневних листова *Време* и *Политика*, у којима је политичка елита ондашње државе отворено критикована због малог броја функционера који су се одазвали позиву и присуствовали помену сурдуличким жртвама. И на послетку, иако тога нису биле ни свесне, редакције ових листова успешно су извршиле и своју историјску мисију јер су текстови њихових новина посвећени Сурдуличком страдању (1915–1918) и обележавању сећања на исто, данас, безмало сто година касније, значајан историјски извор за даље проучавање прошлости југа Србије.

ИЗВОРИ

- Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г. књ. 29, 1918. година. Офанзива. Други период, Гоњење, Београд 1937.
- Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде, Хашке конференције, и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915–1918. године, Београд 1919.

ШТАМПА

Време, Београд 1922..
Лесковачки гласник, Лесковац 1922.
Политика, Београд 1922.
Правда, Београд 1922.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић 2020: Дејан Антић, „Ниш под окупацијом у Првом светском рату – крај 1915. и почетак 1916. године“, *Токови историје*, бр. 1 (2020), 47–66.
- Динић 1921: Сретен Динић, Бугарска зверства у Врањском округу, књига 1, Београд: Народ.
- Ђорић 2016: Марија Ђорић, „Насиље бугарских окупатора у Сурдулици за време Првог светског рата“, Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату, Лесковац: Народни музеј.
- Поповић 2016: Љубодраг Поповић, „Спомен-гимназија Сурдулица“, Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату, Лесковац: Народни музеј.
- Трајковић 1981: Александар Трајковић, Време безумља. Документи о бугарским злоделима у Врањском крају 1915–1918, Београд: Борба.
- Трајковић 1983: Александар Трајковић, Дубока Долина. Документи о бугарским злочинима у Сурдулици 1915–1918, Београд: Борба.
- Хаџи-Васиљевић 1922: Јован Хаџи-Васиљевић, Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918), Нови Сад: Застава.

Dejan D. ANTIĆ

CONSTRUCTION OF THE SURDULICA MEMORIAL OSSUARY
IN REPORTS OF SERBIAN NEWSPAPERS IN 1922

SUMMARY

With the retreat of the Serbian army towards Albania and Corfu, at the end of 1915 the territory of the Kingdom of Serbia was occupied by the forces of the Central Powers. In the division of the occupation plunder, the areas of southeastern Serbia and Vardar Macedonia belonged to the Kingdom of Bulgaria. During the three-year reign over the conquered areas, the Bulgarian occupation troops committed countless crimes. The small town of Surdulica became a symbol of the suffering of the occupied south of Serbia in the Great War, the place where mass crimes had been committed against the civilian population. After the liberation of Serbia in 1918, the citizens of this town launched an initiative to build a memorial ossuary in which the remains of the killed civilians would be buried. The subject of interest of our work is the reporting of the print media on the laying of the foundation-stone for the construction of the Surdulica Memorial Ossuary in 1922. At the same time, we analyzed the details of the newspaper articles about the suffering of the civilian population in Surdulica during the Great War (1915-1918) and the fate of the remains of numerous victims.

Key words: Surdulica, Memorial Ossuary, media, World War I, Bulgarian occupation.